

UDC: 343.1(045)(575.1)

JINOYAT PROTSESSI ISHTIROKCHILARI VA ULARNING KLASSIFIKATSIYASI

Tulaganova Gulchehra Zaxitovna,

Toshkent davlat yuridik universiteti

Jinoyat-protsessual huquqi kafedrası professori,

yuridik fanlar doktori,

ORCID: 0000-0002-4741-1144

e-mail: g.tulaganova@tsul.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada jinoyat protsessida ishtirokchilar tushunchasi ilmiy jihatdan tahlil qilingan bo'lib, protsess ishtirokchilari deganda, jinoyat ishi yurituviga alohida protsessual hujjat orqali jalb qilinish masalasi muhokama qilingan. O'zi yoki vakil manfaatlarini himoya qilish uchun muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan shaxslar sifatida qatnashuvchi ishtirokchi ekanligi tavsiflab berilgan. Ular qatoriga gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, himoyachi, jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar va fuqaroviy javobgar kiradi. Shu bilan birga, jinoyat protsessida ishtirokchilarning klassifikatsiyasi, ularning huquq va majburiyatlari, jinoyat protsessi ishtirokchilarining nazariy va amaliy jihatlari, jinoyat sudlov ishlarini yuritishda ishtirok etadigan barcha protsess ishtirokchilarining qonunda belgilangan tartibdagi vakolatlari o'rganilgan va ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Jinoyat protsessi ishtirokchilariga nisbatan amalga oshirilayotgan ijobiy ishlar bilan birga hali hal qilinishi lozim bo'lgan muammolar mavjud. Shuningdek, ushbu institutdagi ayrim nazariy va amaliy muammolar, jinoyat-protsessual qonunchilikni takomillashtirish maqsadida belgilangan ustuvor maqsadlardagi vazifalarni amalga oshirish mexanizmi yuzasidan ilmiy-nazariy va amaliy tavsiyalar berib o'tilgan. Shu bilan birga, nazariyotchi olimlar, tajribali amaliyotchi xodimlarning fikr va mulohazalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: protsess ishtirokchilari, apellatsiya, kassatsiya, moddiy va ma'naviy zarar, odil sudlov funksiyasi, tergov, prokuror, ayblovi, himoyachi, vakil, qonuniy vakil, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar, yordamchi funktsiya, guvoh, xolis, tarjimon, ekspert, mutaxassis.

УЧАСТНИКИ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Тулаганова Гулчехра Захитовна,

доктор юридических наук, профессор кафедры

«Уголовно-процессуальное право»

Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье проводится научно-теоретический анализ понятия участников уголовного процесса, кроме того, данное понятие обсуждено с точки зрения участников отдельной процедуры, а также с точки зрения лица, участвующего самостоятельно, представляющего интересы или же выполняющего обязательства по защите интересов. К таким лицам отнесены подозреваемый, обвиняемый, ответчик, потерпевший, гражданский истец и гражданский ответчик. Также проведен анализ участников уголовного разбирательства, их прав и обязанностей, обсуждены теоретические и практические аспекты касательно прав и обязанностей. Учитывая многочисленность и необходимость изучения, рассмотрения понятия участников уголовного процесса, до сих пор имеются некоторые проблемы и пробелы, касательно разрешения вопросов участников уголовного процесса.

Следовательно, усматривается, что вопросы в данной тематике остаются не до конца решенными. В целях совершенствования уголовно-процессуального законодательства по некоторым проблемам данного института даются научно-теоретические и практические рекомендации по механизму реализации приоритетных задач, поставленных уголовно-процессуальным законодательством.

Ключевые слова: участники уголовного процесса, апелляционная жалоба, кассационная жалоба, материальный вред, моральный вред, функция уголовного правосудия, следствие, прокурор, обвинение, защитник, представитель, законный представитель, гражданский истец, гражданский ответчик, вспомогательная функция, свидетель, беспристрастный, переводчик, эксперт, специалист.

PARTICIPANTS IN THE CRIMINAL PROCEEDINGS AND THEIR CLASSIFICATION

Tulaganova Gulchehra Zakhitovna,

Professor of Criminal Procedure Law Department,
Tashkent State University of Law,
Doctor of Science

Abstract. This article conducts a scientific and theoretical analysis of the concept of participants in the criminal process. Participants in the proceedings are defined as participants who have been discussed in a separate procedural document and who have certain rights and obligations to protect their own or their representative's interests. The list includes a suspect, accused, defendant, victim, civilian plaintiff, and civil defendant. Also, an analysis of the rights and obligations of the participants in the criminal proceedings has been carried out. In addition, theoretical and practical aspects have been discussed regarding rights and obligations. Given the multiplicity and need to study, considering the concept of participants in the criminal process, there are still some problems and gaps regarding the resolution of issues of participants in the criminal process. In order to improve criminal procedural legislation, scientific-theoretical and practical recommendations are provided regarding the mechanism of the implementation of the tasks with priority goals.

Keywords: participants in the criminal process, appeal, cassation complaint, material and moral damage, function of criminal justice, investigation, prosecutor, prosecution, defender, representative, legal representative, civil plaintiff, civil defendant, auxiliary function, witness, impartial, translator, expert, specialist.

Kirish

Jinoyat protsessi huquqiy fan sifatida davlat organlari bilan, jinoyat ishi natijasidan manfaatdor bo'lgan hamda boshqa ishtirokchilar o'rtasidagi munosabatni tartibga solishni o'rgatadi. Jinoyat protsessi ishtirokchilarining vakolatlari qonunda belgilanganiga qaramay doimiy ravishda takomillashib bormoqda. Masalan, davlat organlaridan bo'lgan sudning vakolatlarini oshirish maqsadida dastlabki tergovda sud nazoratining joriy qilinishi, apellatsiya, kassatsiya instansiyasi tartibida shikoyat qilish huquqiga ega bo'lgan ishtirokchilar vakolatlarining kengaytirilishi,

yarashuvchilik instituti ta'sis etilishi bilan jabrlanuvchining vakolati kengaytirilishi hamda gumon qilinuvchi, ayblanuvchiga nisbatan imtiyozlar yaratilganligini e'tirof etish mumkin. Jinoyat protsessi ishtirokchilariga nisbatan amalga oshirilayotgan ijobiy ishlar bilan birga hali hal qilinishi lozim bo'lgan muammolar mavjud. Shuning uchun ham chop etilayotgan adabiyotlar, maqolalar orqali nazariyotchi olimlar, tajribali amaliyotchi xodimlarning fikr va mulohazalarini to'plash zarur deb hisoblaymiz. Chunki fikrlar bor joyda ularni qiyosiy tavsiflash uchun sharoit yaratiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi

So'nggi yillarda mamlakatimizda sud-huquq tizimini yanada takomillashtirish, fuqarolarning huquq va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilish choralari kuchaytirish dolzarb masala hisoblanadi. Jinoyat protsessi ishtirokchilari instituti muhim masalalardan biri bo'lib, hozirgi kunda ularning protsessual maqomi takomillashib bormoqda. Har bir jinoyat protsessi ishtirokchilari jinoyat sudlov ishlarini yuritishda qonun bilan belgilangan tartibda muayyan bir funksiyani bajarishga yo'naltirilgan hamda qonun bilan tegishli huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan davlat organlari, mansabdor shaxslar va fuqarolardir. Jinoyat protsessi ishtirokchilari nazariy va amaliy jihatdan jinoyat sudlov ishlarini yuritishda ishtirok etadigan barcha protsess ishtirokchilarining qonunda belgilangan tartibdagi vakolatlarini o'rganadi.

Jinoyat protsessi nazariyasida ham barcha ijtimoiy munosabatlarda, jumladan, huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi shaxslarni nomlash turli munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda. Masalan, A.P. Rijakov va K.F. Gutsenkolarining [1] fikricha, protsess ishtirokchilarini «subyekt» deb nomlash to'g'ri, chunki «ishtirokchi» so'zi subyektga nisbatan kengroq ma'no anglatadi. «Ishtirokchilar» bilan «subyekt» so'zlarining ma'nosini ayrim holatda tahlil qilish yetarli natija bermaydi. Shuning uchun ham hozirda ishtirokchilar bilan subyekt so'zlari ma'nosini bir xilda tushunish tavsiya etiladi [2], deydi V.V. Vandishev. Bizning fikrimizcha, ishtirokchilar jumlasini maqsadga muvofiq, chunki, birinchidan, ishtirokchilarning ma'nosi kengroq, ikkinchidan, JPKda ham ishtirokchilar so'zi qo'llanilgan.

Material va metodlar

Tadqiqotda jinoyat protsessida ishtirokchilar masalasi bo'yicha qonunchilik normalari va huquqshunos olimlarning ilmiy-nazariy qarashlaridan foydalanildi hamda qiyosiy-huquqiy usul, tahlil, sintez, kuzatish,

umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llanildi.

Tadqiqot natijalari

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi «protsess ishtirokchilari» tushunchasini keng ma'noda talqin qilib, mazkur tushunchaga jinoyat ishini yuritishda ishtirok etuvchi barcha shaxslarni kiritadi. Protsess ishtirokchilaridan har birining oldida turgan vazifalari va bajarayotgan protsessual funksiyalarining tavsifi hamda unga belgilangan huquq va majburiyatlari hajmi ko'rinishida bo'lib, mazkur ishtirokchining huquqiy holatini belgilaydi.

Jinoyat protsessi ishtirokchilari tushunchasi va klassifikatsiyasiga doir masala ham munozaralidir. Maxsus adabiyotlar va 1959-yilda qabul qilingan Jinoyat-protsessual kodeksida jinoyat protsessi ishtirokchilari tushunchasiga jinoyat ishida o'z huquq va manfaatlarini himoya qiluvchi shaxslar kiritilgan. Qolgan ishtirokchilar esa protsessdagi vazifalari hamda ularga yuklatilgan huquq va majburiyatlari hajmidan kelib chiqib, mazkur tushunchaga kiritilmagan [3].

V.N. Shpilev yuqorida ko'rsatilgan farqlashlar qisman to'g'ri bo'lganligi uchun protsess ishtirokchilarini u yoki bu darajada klassifikatsiyalash mumkin, deb hisoblaydi. Uning fikricha, protsess ishtirokchilarining barchasi muayyan huquqlarga ega bo'lib, o'zlariga yuklatilgan majburiyatlarni bajara-di va shunga ko'ra protsessual munosabatlarga kirishib, protsessual faoliyatni amalga oshiradi. Shuning uchun ham jinoyat ishlarini yuritishda ishtirok etuvchi barcha shaxslarni «protsess ishtirokchilari» tushunchasiga kiritish maqsadga muvofiq [4].

O'zbekiston Respublikasida ilk bor nashr etilgan «Jinoyat protsessi» darsligining mualliflari «Jinoyat protsessining ishtirokchilari deganda, jinoyat-protsessual faoliyatda o'z vakolatlari va majburiyatlarini qo'llash orqali ishtirok etuvchi davlat organlari, mansabdor shaxslar, fuqarolar va jamoat birlashmalari tushuniladi», deb ta'kidlashadi [5].

Ba'zi jinoyat-protsessual adabiyotlarda «jinoyat protsessi ishtirokchilari gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, himoyachi, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar va ularning vakillari, jabrlanuvchi va uning vakili bilan chegaralanadi», degan fikrlar ham bor [6].

Jinoyat ishini yuritish davomida hal qilinayotgan masalaga qarab, ularning har biri, masalan, ayblanuvchi va jabrlanuvchi, fuqaroviy javobgar va fuqaroviy da'vogar bir-biridan farq qiladi. Lekin, shu bilan birga, ularni «protsess ishtirokchisi» sifatida e'tirof etish uchun bir umumiylik bog'lab turadi. Bu umumiylik har bir ishtirokchining o'zi va vakillari orqali qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilishda ifodalanadi.

Shunday qilib, yuqoridagi fikrga ko'ra, «protsess ishtirokchilari» deganda, jinoyat protsessi davomida o'zi yoki vakillar orqali huquq va majburiyatlarini himoya qiladigan, alohida protsessual maqomga ega bo'lgan, mazkur huquq va majburiyatlar orqali jinoyat ishining yuritilishi hal qilinishiga u yoki bu darajada ta'sir qila oladigan hamda ishning natijasidan manfaatdor bo'lgan yoki manfaatdor bo'lmagan shaxslar tushuniladi.

Davlat idoralari har doim jinoyat-protsessual munosabatlarda protsessual faoliyatning vakolatli subyekti hisoblanadi va mazkur vakolatlari orqali ular qonunda belgilangan tartibda: jinoyat ishini qo'zg'atish, surishtiruv va tergov ishlarini olib borish, prokuror nazoratini amalga oshirish, odil sudlov vazifasini bajarish majburiyati, shu jumladan, davlat majburlovini qo'llash huquqiga ega, chunki ularga isbotlash burchi yuklatilgan. Sudya, prokuror, tergovchi va surishtiruvchi jinoyat protsessida davlat nomidan ish yuritib, uning manfaatlarini himoya qiladilar.

Protsess ishtirokchilarini bunday tushunish jinoyat ishida ishtirok etayotgan barcha subyektlarni protsess ishtirokchilari qatoriga kiritish lozim degan xulosani beradi. Chunki ishda qatnashayotgan barcha subyektlar u yoki bu darajada protsessual huquq va majburiyatlarga ega bo'ladilar hamda

ma'lum bir protsessual funksiyani bajaradilar [7].

Fikrimizcha, jinoyat ishini yuritishda ishtirok etuvchi davlat idoralari va mansabdor shaxslar, fuqarolar hamda ishda ishtirok etuvchi boshqa ishtirokchilar huquq hamda majburiyatlari hajmidan qat'i nazar, keng ma'nodagi protsess ishtirokchilari hisoblanadi. Chunki ularning barchasi o'z vakolatlari doirasida huquq va majburiyatlarini amalga oshirishlari [8] ularni jinoyat-protsessual munosabatlarning ishtirokchisi (subyekti) qilib ko'rsatadi.

Aytish kerakki, protsess ishtirokchisi tushunchasiga jinoyat-protsessual faoliyatning subyektlari – bu o'ziga yuklatilgan vakolatlari, qonuniy huquq va majburiyatlar orqali muayyan bir jinoyat-protsessual funksiyani bajaradigan va jinoyat protsessida ishtirok etadigan davlat idoralari, mansabdor shaxslar, jamoat tashkilotlari va fuqarolardir [9]. Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar va fuqaroviy javobgar jinoyat protsessida shaxsiy manfaatini, himoyachi, vakil va qonuniy vakil esa himoyasi ostidagi shaxslar manfaatini himoya qiladi [10].

Protsessning har bir ishtirokchisi jinoyat protsessida amalda bo'lgan funktsiya [11], ya'ni faoliyat yo'nalishida belgilangan vazifani [12] amalga oshiradi. Mazkur funksiyalarning tavsifi protsess ishtirokchilarining bajarayotgan vazifalari va manfaatlaridan kelib chiqib belgilanadi. Protsess ishtirokchilari amalga oshirayotgan funksiyalardan kelib chiqib, quyidagi guruhlariga bo'linadi.

Jinoyat ishini yuritishga mas'ul bo'lgan davlat organlari va mansabdor shaxslarga sud (sudya), prokuror [8], tergovchi, tergov boshqarmasi, bo'limi, tergov guruhi boshlig'i va uning o'rinbosari, surishtiruv organi, surishtiruv organining boshlig'i va surishtiruvchi [13] kiradi. Chunki faqat ular huquq normasidagi protsessual majburlov choralarini qo'llaydi, jinoyat ishini qo'zg'atadi, surishtiruv va dastlabki tergov faoliyatini amalga

oshiradi [14], jinoyat ishlarini sud majlislarida muhokama qiladi, sudya sudlanuvchini aybdor deb topib, O'zbekiston Respublikasi nomidan hukm chiqaradi, hukmlarning qonuniyligi, adolatligi va asoslantirilganligini tekshiradi [15] hamda alohida toifadagi ishlarni yuritadi [16].

Jinoyat protsessida gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchilar, shuningdek, jinoyat natijasida jismoniy, moddiy va ma'naviy zarar yetkazilgan shaxslar (jabrlanuvchilar) hamda jinoyat ishini hal qilishda u yoki bu darajada mulkiy zarar ko'rgan shaxslar (fuqaroviy da'vogar va fuqaroviy javobgar)ning shaxsiy manfaati bilan bog'langan. Jinoyat protsessida ishtirok etuvchi fuqarolar va tashkilotlarning huquq manfaatlarini samarali himoya qilish maqsadida jamoat birlashmalarining vakillari qatnashishiga yo'l qo'yiladi. Bu ishtirokchilar ichida himoyachi muhim o'rin tutadi. Yuqorida sanab o'tilgan barcha ishtirokchilar navbatdagi guruhni tashkil qilib, O'zbekiston Respublikasi JPKda «Jinoyat protsessida o'z manfaatlarini himoya qiladigan shaxslar «Himoyachilar va vakillar» deb ataladi (JPKning 45-64-moddalari).

Ishtirokchilarning yana bir guruhiga jamoat birlashmalari va ularning vakillari kiradi. Protsessual faoliyatda ularning fikrini inobatga olish davlat idoralari oldida turgan vazifalarni hal qilishga yordam beradi. Shuningdek, protsessual faoliyatga jinoyat sudlov ishlarini yuritish vazifalarini amalga oshirishda yordamchi, ya'ni tashkiliy-texnik funksiyani bajaruvchi shaxslar (tarjimon, mutaxassis, xolislar) yoki isbotlashga ko'maklashuvchi shaxslar (xolislar va ekspertlar) jalb qilinadi. Sanab o'tilgan ishtirokchilar bitta nomga birlashtirilib, «Jinoyat protsessida ishtirok etuvchi boshqa shaxslar» deb yuritiladi (JPKning 65-75-moddalari).

Shunday qilib, bizning fikrimizcha, protsess ishtirokchilari jinoyat ishi yurituviga alohida protsessual hujjat orqali jalb qilingan, o'zi yoki vakili manfaatlarini himoya qilish uchun muayyan huquq va majburiyatlarga

ega bo'lgan shaxslardir [17]. Ular qatoriga gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, himoyachi, jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar va fuqaroviy javobgar hamda ularning vakillarini kiritish mumkin.

Tadqiqot natijalari tahlili

Hozirgi zamon qonunchiligiga ko'ra, jinoyat sudlov ishlarini yuritish ishtirokchilari quyidagicha klassifikatsiya qilinadi:

1. Jinoyat ishini yuritishga mas'ul bo'lgan davlat organlari va mansabdor shaxslar: a) sud; b) prokuror; d) tergovchi; e) tergov boshqarmasi, bo'limi, bo'linmasi, guruhi boshlig'i va uning o'rinbosari; f) surishtiruv organlari.

2. Jinoyat protsessida o'z moddiy, ma'naviy va shaxsiy manfaatlarini himoya qiladigan ishtirokchilar: a) ayblanuvchi; b) gumon qilinuvchi; d) jabrlanuvchi; e) fuqaroviy da'vogar; f) fuqaroviy javobgar.

3. O'zgarlar manfaatini himoya qiladigan ishtirokchilar: a) himoyachi; b) qonuniy vakil; d) vakillar.

4. Jamoatchilik nomidan ishtirok etuvchi jamoat birlashmalari, jamoalar va ularning vakillari: a) jamoat ayblovcilari; b) jamoat himoyachilari.

5. Jinoyat sudlov ishlari samaradorligini oshirishga yordam beruvchi ishtirokchilar: a) guvoh; b) ekspert; d) tarjimon; e) xolis; f) mutaxassis; g) sudya yordamchisi.

Shunday qilib, jinoyat protsessining ishtirokchilari o'z vakolat doiralarida jinoyat sudlov ishlarini yuritish vazifalari bajarilishiga xizmat qiladilar.

Yuqoridagi ishtirokchilardan biri bo'lgan sudlar vakolatlariga to'xtalib o'tamiz. Jinoyat protsessining har bir ishtirokchisi jinoyat sudlov ishlarini yuritishda faqat bitta funksiyani bajaradi. Masalan: odil sudlov funksiyasini – sud; tergov funksiyasini – surishtiruvchi, tergovchi, prokuror; ayblovcilarni funksiyasini – jabrlanuvchi, prokuror; himoya funksiyasini – himoyachi, vakil, qonuniy vakil; qo'shimcha funksiyani – fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar; yordamchi funksiyani – gu-

voh, xolis, tarjimon, ekspert, mutaxassis va sudya yordamchisi.

Hozirgi sud-huquq islohotlarining eng asosiy vazifalaridan biri sudning amaldagi mustaqilligini ta'minlashdir [18]. Sudlar to'g'risidagi yangi qonunlarning qabul qilinishi, sudlarning ixtisoslashuvi, bir sud bir instansiya deb e'tirof etilishi, apellatsiya va kassatsiyaga ko'plab o'zgartirishlar kiritilishi shular jumlasidandir. Bu, albatta, odil sudlovni amalga oshirish sifati va tezkorligi, eng muhimi, qabul qilingan sud qarorlarining adolatli bo'lishini ta'minlaydi.

Jamiatimiz hayotida qonun ustuvorligiga erishish uchun hokimiyatning uch tarmog'i – qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatining haqiqiy mustaqilligini ta'minlash zarur. Shundagina hokimiyat tarmoqlari orasida tom ma'nodagi muvozanat qaror topadi, sodda qilib aytganda, adolat tarozisi buzilmaydi. Avvalo, sud hokimiyati – bu oddiy fuqaromi yoki mansabdor va amaldor – har qanday holatda ham qonun ustuvorligi ta'minlanishiga erishishimiz darkor.

Sohada amalga oshirilgan ishlar natijasida odil sudlov jarayonida inson huquqlarini himoya qilish darajasi yangi bosqichga chiqdi. Shuningdek, sudlar faoliyatida zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish bo'yicha amalga oshirilgan tadbirlar fuqarolar va tadbirkorlik subyektlariga o'z huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun sudga murojaat qilishni erkinlashtirish, umuman, odil sudlovga erishishni oshirish hamda sudlar faoliyatida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash imkonini berdi [20].

Davlatimiz rahbarining 2020-yil 24-iyuldagi "Sudlar faoliyatini yanada takomillashtirish va odil sudlov samaradorligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni sohadagi ishlarning mantiqiy davomi bo'ldi. Mazkur farmon asosida 2021-yil 1-yanvardan boshlab viloyat va unga tenglashtirilgan fuqarolik, jinoyat ishlari bo'yicha sudlar va iqtisodiy sudlar negizida sudyalarning qat'iy ixtisoslashuvini

saqlab qolgan va sud ishlarini yuritish turlari bo'yicha alohida sudlov hay'atlarini tashkil etgan holda, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar umumyurisdiksiya sudlari tashkil etildi. Bu esa joylarda yagona sud amaliyotini shakllantirish, sudlarning tarqoqligi tufayli fuqarolar va tadbirkorlar sarson bo'lishining oldini olishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, tuman (shahar) ma'muriy sudlari o'rnida tumanlararo ma'muriy sudlari tashkil etildi hamda ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqish jinoyat ishlari bo'yicha sudlarga o'tkazildi. Bu, o'z navbatida, ma'muriy sudlarning muayyan tumandagi mahalliy hokimiyat organlarining turli tazyiqlaridan xoli va mustaqil faoliyat yuritishlari, bunday sudlarni tashkil etish fuqarolar va tadbirkorlarni davlat organlari mansabdor shaxslarining noqonuniy xatti-harakatlari va qarorlaridan sud orqali himoyalash uchun yanada qulay sharoit yaratadi.

Shu bilan birga, prokurorning sudda ishtirok etishi tartibi ilg'or xorijiy tajriba va xalqaro standartlarga moslashtirildi. Jumladan, davlat ayblovchisi ayblovdan voz kechgan taqdirda, rehabilitatsiya asoslariga ko'ra, jinoyat ishini tugatish, taraflar murojaati mavjud bo'lgan holdagina prokuror tomonidan suddan ishlarni chaqirib olish, boshqa shaxslarning tashabbusi bilan qo'zg'atilgan fuqarolik va iqtisodiy ishlarning ko'rilishida prokuror o'z tashabbusi bilan ishtirok etishini istisno etishi belgilandi. Bunday qoidalarining kiritilishi sudning mustaqilligi, taraflarining sudda tortishuv va tengligi tamoyilini amalda ta'minlashga xizmat qilish hisoblanadi.

Sud bosqichlarini bekor qilish orqali "bir sud – bir instansiya" tamoyili joriy etilganligi, tumanlararo, tuman (shahar) sudlarining qarorlarini viloyat darajasidagi sudlar tomonidan apellyatsiya tartibida, apellyatsiya tartibida ko'rilgan sud qarorlarini esa Oliy sud tomonidan kassatsiya tartibida qayta ko'rib

chiqish, kassatsiya tartibida ko'rib chiqilgan ishlar bo'yicha sud qarorlarini esa Oliy sud raisi, Bosh prokuror va ularning o'rinbosarlari protestiga ko'ra kassatsiya tartibida takroran ko'rib chiqish tizimi yo'lga qo'yildi. Sud ishlarini nazorat tartibida ko'rish instituti esa tugatildi. Bunday tartibning o'rnatilishi natijasida sudda har bir ish bo'yicha yakuniy to'xtamga kelish orqali sud qarorlarining barqarorligi ta'minlanadi hamda fuqarolar va tadbirkorlar sarson bo'lishining oldi olinadi.

Ma'lumki, sudda muayyan ishni, nizoni to'g'ri va adolatli hal etishda sudyaning asosiy "ish quroli" va "tayanchi" – bu qonun. Shunday ekan, Oliy sud Konstitutsiya bilan berilgan qonun tashabbuskorligi huquqidan samarali foydalanishi odil sudlovni ta'minlashda, albatta, o'zining ijobiy natijasini beradi.

Oliy sud tuzilmasida Sud-huquq sohasidagi qonunchilikni tahlil qilish boshqarmasi tuzildi. Bu esa Oliy sudning qonun ijodkorligi faoliyatida yanada ko'proq va professional tarzda ishtirok etishini ta'minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, «Jinoyat protsessiga jinoyat ishi bo'yicha dastlabki eshituv instituti joriy etilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi qonun loyihasi ishlab chiqildi va O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 18-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasining jinoyat hamda jinoyat-protsessual kodekslariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Qonuni asosida Jinoyat-protsessual kodeksiga "Ko'rsatuvlarni oldindan mustahkamlab qo'yish" va "Jinoyat ishi bo'yicha dastlabki eshituv" kiritildi.

Sudda ishlarni ko'rishda inson huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirish va tараflarning tortishuv tamoyilini amalda ro'yobga chiqarish uchun jinoyat ishlari bo'yicha sudlarda dastlabki eshituv institutini joriy etish zarur. Jinoyat ishi bo'yicha dastlabki eshituv institutining joriy etilishi sudga kelib tushgan jinoyat ishlarini sudda ko'rish uchun tayin-

lash bosqichida taraflarning ishtirok etishiga xizmat qiladi. Dastlabki eshituv instituti AQSh, Buyuk Britaniya, Ispaniya, Italiya, Germaniya, Fransiya, Rossiya, Belarus va boshqa ko'plab xorijiy davlatlarda joriy etilgan bo'lib, bugungi kunda taraflarning tortishuv tamoyilini amalda ro'yobga chiqarish va inson huquqlarini himoya qilishda o'z samarasini ko'rsatmoqda.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 12-yanvardagi "Jinoyat ishlari bo'yicha sud qarorlarini qayta ko'rish instituti takomillashtirilishi munosabati bilan jinoyat-protsessual kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Qonuni qabul qilindi. Mazkur qonunga asosan, tumanlararo, tuman (shahar) sudlarining qarorlarini viloyat va unga tenglashtirilgan sudlar, viloyat va unga tenglashtirilgan sudlarning birinchi instansiya sudi sifatida chiqargan qarorlarini esa O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining sudlov hay'atlari tomonidan apellatsiya tartibida qayta ko'rib chiqish; apellatsiya tartibida ko'rib chiqilgan sud qarorlarini O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining sudlov hay'atlari tomonidan kassatsiya tartibida qayta ko'rib chiqish; O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudlov hay'atlari tomonidan kassatsiya tartibida ko'rib chiqilgan ishlar bo'yicha chiqarilgan sud qarorlarini O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi, Bosh prokurori va ular o'rinbosarlari protestiga ko'ra kassatsiya tartibida takroran ko'rib chiqish; davlat ayblovchisi ayblovdan voz kechgan taqdirda, reabilitatsiya asoslari-ga ko'ra jinoyat ishini tugatish; prokuror tomonidan sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi, hal qiluv qarori, ajrimi yoki qarori bo'yicha ishlarni, ushbu ishlar yuzasidan taraflar murojaati mavjud bo'lgan holdagina, suddan chaqirib olib o'rganish tizimi yo'lga qo'yildi. Bu kabi islohotlarda sudning mustaqilligini ta'minlash masalasi muhimdir.

Sud hokimiyatining mustaqilligi deganda, avvalo, Konstitutsiyada mustahkamlangan hokimiyatlar bo'linishi tamoyillariga asosan,

sud hokimiyatining ijro etuvchi va qonun chiqaruvchi hokimiyatlardan mustaqil ravishda faoliyat yuritilishi tushuniladi. Jamiyat va uning har bir a'zosi sudyaga ishonch bilan, adolat homiysi sifatida qaramog'i lozim. Amaliyotda shunday holatlar uchrab turardi, sudda jinoyat ishlarini ko'rish chog'ida sudlanuvchining davlat nomidan ayblovin qo'llab-quvvatlaydigan prokuror ko'pincha ishtirok eta olmasligi bois sudlanuvchiga uning aybiga oid savollar ko'proq sudya tomonidan beriladi. Endilikda bunday hollarga barham berilgan. Lekin ba'zi sudyalarda ayblash hissiyoti, sudlanuvchining jinoyat sodir etganligini isbotlashda behuda faollik ko'rsatish hollari uchrab turadi. Vaholanki, sudya xolis bo'lishi, ayblovi va himoya tomonlariga o'z fikr-mulohazalarini ifodalashi va isbotlashi uchun bir xil, teng shart-sharoitlardan faol foydalanishga imkon yaratmog'i lozim. Ayblash, ayblovi isbot qilish faqat davlat ayblovchisi, jamoat ayblovchisi va jabrlanuvchiga xos funktsiya, sud ularning vazifalarini bajarishdan o'zini tiyishi zarur.

Nazarimizda, sudlanuvchi va uning himoyachisi aybni inkor qilish imkoniyatlari ta'minlanishiga ko'proq muhtojlik sezadi. Negaki asrlardan buyon amal qilib kelayotgan naqlga ko'ra – ayblash oson, himoyalani qiyin. Shuni e'tiborga olib, Konstitutsiyamizning 116-moddasida ayblanuvchining himoyalani huquqi bilan ta'minlanishi alohida ifodalangan. Konstitutsiyada sudya mustaqil ish yuritishga da'vat qilinsa-yu, bu ulug' martabadagi shaxs o'z mas'uliyatini sezmasa, turli davlat idoralari, jamoat birlashmalari, hatto alohida mansabdor shaxslarning yo'l-yo'rig'i, topshirig'i bilan ish ko'rsa, bu sud hokimiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, qonunlar poymol bo'ladi, adolatga putur yetadi. Shu sababdan ham sudyalardan alohida salohiyat, qobiliyat, malaka va shak-shubhasiz, qalban soflik talab qilinadi.

O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 28-iyulda qabul qilingan "Sudlar to'g'risida"gi yangi tahrirda qabul qilingan Qonun-

ning 9-moddasida ham sudyalari mustaqil ekanligi, faqat qonunga bo'ysunishi belgilangan. Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga biron-bir tarzda aralashishga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashuv qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi. Shuningdek, sudyalarga odil sudlovni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lmagan har qanday vazifalar yuklatilishiga yo'l qo'yilmaydi. Sudyalarning mustaqilligi quyidagilar orqali ta'minlanadi: ularni qonunda belgilangan tartibda lavozimga saylash, tayinlash, sudyalik vakolatlarini to'xtatib turish va tugatish; sudyaning daxlsizligi; odil sudlovni amalga oshirishdagi qat'iy tartib-taomil; qarorlarni chiqarish chog'ida sudyalari maslahatlashuvining sir tutilishi va uni oshkor qilishni talab etishning taqiqlanishi; sudyaga hurmatsizlik qilganlik, odil sudlovni amalga oshirish bo'yicha faoliyatga aralashganlik va sudyaning daxlsizligini buzganlik uchun qonunda belgilangan javobgarlik; sudyaga davlat hisobidan uning yuksak maqomiga munosib moddiy va ijtimoiy ta'minot berish.

Sudyaning mustaqilligini cheklaydigan qonunchilik hujjatlari qabul qilishga yo'l qo'yilmaydi. Shuningdek, sudya, uning oila a'zolari va ularning mol-mulki davlatning alohida himoyasida bo'ladi. Sud tomonidan chiqarilgan har qanday hukm, ajrim va qaror qonuniy, asoslangan va adolatli bo'lishi lozim. Sudning har qanday hukm, ajrim yoki qarori faqat yuqori sud tomonidan bekor qilingan taqdirda o'z kuchini yo'qotadi. Sudya chiqargan hukm, ajrim va qarorlar qonun bilan barobar kuchga ega, uni qonun kabi so'zsiz tan olish, ijro etish, unga bo'ysunish barcha uchun majburiydir.

Yaqin o'tmishda sud hujjatlariga itoat qilish u yoqda tursin, uning ijro etilishini turli bo'lar-bo'lmas vajlar bilan to'xtatib qo'yish kayfiyatlarini tug'diruvchi qonun normalari, yuqori mansabdor shaxslarga Konstitutsiyaga zid bo'lgan vakolatlar beruvchi tartiblar mavjud edi. Sudyalarning mavqeyiga putur

yetkazadigan bu xil tartibsizliklarga endilikda barham berildi.

Xulosalar

Sudyalarning mavqeyi ularning shaxsiy tarkibi, malaka darajasi va sud faoliyatining tashkiliy-huquqiy shakllari takomillashuvi, nihoyat, bu haqdagi qonunlarimizning ham mukammalligiga bog'liq. Shu munosabat bilan sudlarimizning ijobiy tajribasini keng yoyish bilan bir qatorda, rivojlangan demokratik mamlakatlardagi sud tizimining o'ziga xos jihatlarini chuqur tadqiq etish jiddiy ahamiyatga ega. Jinoyat protsessida shaxslarning himoyaga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqlari poymol qilinishining oldini olish, ishni sudga qadar yuritishda himoya funksiyasi amal qilishini kuchaytirish, buning uchun tortishuv prinsipi doirasini kengaytirish hamda himoyachi huquqlarini amalga oshirish uchun sharoit yaratib berish maqsadida jinoyat ishlari bo'yicha tuman (shahar) sudlari tarkibida tergov sudyasi lavozimini joriy etish taklifi ilgari suriladi. Shuningdek, jinoyat protsessi ishtirokchilari bo'lgan guvoh va jabrlanuvchining ularning muho-

fazasini amalga oshirish choralarini qayta ko'rish va kuchaytirish, ekspert hamda mutaxassisning vakolatlarini kengaytirish, himoyachining ishdagi ishtirokini barcha hollarda shart qilib belgilash, jinoyat protsessi ishtirokchilarining to'g'ridan to'g'ri sudga shikoyat qilish tartibini ishlab chiqish, voyaga yetmaganlarning jinoyatlari haqidagi ishlarni yuritishning o'ziga xos xususiyatlarini takomillashtirish, ya'ni yuvenal yustitsiyani tashkil qilish zarurati mavjud.

Jabrlanuvchi yoki fuqaroviy da'vogar-ga tiklab bo'lmaydigan zarar uchun adolatli kompensatsiya to'lash tartibini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Himoyachi jinoyat ishi bo'yicha dalillarni to'plash va taqdim etish, mustaqil ekspertiza tayinlash va ekspert xulosalarini olishga haqli bo'lishi, ular jinoyat ishi materiallariga qo'shib qo'yilishi, shuningdek, surishtiruv, dastlabki tergov va jinoyat ishini sudga ko'rish jarayonida majburiy baholanishi shart. Bu muammolarni hal qilmasdan turib, jinoyat sudlov ishlari-ni yuritish vazifalarini mukammal hal etib bo'lmaydi.

REFERENCES

1. Ryzhakov A.P. Ugolovnyy protsess [Criminal process]. 3rd, revised. Moscow, 2004, p. 61.
2. Vandysh V.V. Ugolovnyy protsess [Criminal process]. St. Petersburg, 2002, p. 44.
3. Galkin B.A. Ugolovno-protsessual'nyy zakon [Criminal Procedure Law]. Moscow, 1982, p. 92.
4. Shpilev V.N. Uchastniki ugolovnogo protsessa [Participants in the criminal process]. Moscow, 1990, pp. 13–14.
5. Jinoyat protsessi [Criminal proceedings]. Ed. Z.F. Inoghomjonov. Tashkent, Yangi asr avlodi Publ., 2002, p. 101.
6. Ugolovnyy protsess [Criminal process]. Ed. M.A. Cheltsov. Moscow, 1989, pp. 69–73.
7. Aleksandrov A.S., Kovtun.N.N., Polyakov M.P., Serebrova S.P. Ugolovnyy protsess [Criminal process]. Ed. V.T. Tomin. Moscow, 2003, p. 104.
8. Tulaganova G.Z. Bir guruh shaxslar tomonidan sodir etilgan nomusga tegish jinoyatlari tushunchasi, turlari va ularning jinoiy-huquqiy tavsifi [The concept, types of rape committed by a group of persons and criminal legal description]. *Journal of Legal Research*, Tashkent, 2020.
9. Tadzhibayeva A.Y. Teoreticheskiy analiz ugolovno-protsessual'nykh funktsiy [Theoretical analysis of criminal procedural functions]. *Journal of Legal Research*, Tashkent, pp. 319–326.
10. Albina T. Essence and content of the judiciary. *Modern Scientific Challenges and Trends*, 2021, p. 137.

11. Tulaganova G.Z., Tadjibaeva A.Y. Sudyalarning chinakam mustaqilligini ta'minlash kafolati [Guarantee of true independence of judges]. *Journal of Legal Research*, 2021, no. 6 (3).
12. Tulaganova G.Z. Participation of a lawyer in the pre-trial settlement of disputes. *Thematics Journal of Law*, 2021.
13. Tadzhibayeva A.Y. Funktsii ugolovnogo protsessa kak napravleniya protsessual'noy deyatel'nosti [Functions of the criminal process as a direction of procedural activity]. *Journal of Legal Research*, 2020, no. 5.
14. Pulatov B.X. Prokuror nazorati [Prosecutor control]. Tashkent, 2014, pp. 39–47.
15. Suyunova D.Z. An analysis of the procedural features in instituting preliminary hearing in a criminal case. *Law & Safety*, 2021, vol. 83 (4), p. 223. DOI: 10.32631/pb.2020.4.24/.
16. Ablamskiy S., Albina T. The protective function in criminal proceeding of the role of lawyers. *International Journal of Discoveries and Innovations in Applied Sciences*, 2021, no. 1 (3), pp. 53–56. Available at: <http://openaccessjournals.eu/index.php/ijdias/article/view/135/>.
17. Tulaganova G., Tadjibaeva A. The role and importance of anti-corruption researching. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE)*, 2019, November, vol. 9, iss. 1. DOI: 10.35940/ijitee.A9159.119119/.
18. Tulaganova G. Some issues of observance of international legal norms of fight against legalization of criminal incomes in the Republic of Uzbekistan. *Journal of Adv Research in Dynamical & Control Systems*, 2020, vol. 12, spec. iss. 02. DOI: 10.5373/JARDCS/V12SP2/SP20201054/.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

5 / 2022

BOSH MUHARRIR:

Xodjayev Baxshillo Kamolovich

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor,
y.f.d., dotsent

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ikrom Ergashev

Ilmiy boshqarma boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha
falsafa doktori, dotsent – bosh muharrir o'rinbosari

Mas'ul muharrir: D. Xudoynazarov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, Y. Yarmolik,

F. Muhammadiyeva, Sh. Yusupova

Musahhih: M. Patillayeva

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

Web-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

E-mail: tn.tdyu@mail.ru

Obuna indeksi: 1387.

Jurnal 25.10.2022-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli 20,92 b.t. Adadi: 100.

Buyurtma raqami: 169.

TDYU tipografiyasida chop etildi.